

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№101

(19138)

2018 чылдың
август 30
четверг

Хүннүн үнери — 05:30
Ажары — 19:29
Хүн дурту — 13:59

Садар өртээ хостуг 12+

Күрүне баштыңының аян-чоруу

В.В. ПУТИН ТЫВАГА КЭЭП ЧОРААН

Россияның Президентизи Владимир Путин ажилчын сургакчылаашкын кылып, Сибирьниң хоорайларын кезиир мурнунда, августун сөөлгү дыштаныр хонуктарын Тывага эрттиргеш барган. Күрүне Баштыңының Енисейниң каас-чараш бойдус-чурумалдыг черлеринге аян-чоруун Саян-Шушенск заповеднигинин директору Геннадий Киселев, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу, Федералдыг айыыл чок албанын директору Александр Бортников үдөп чораан.

«Президентиниң биске кээп чорааны шын, ында кандыг-даа ажит-чажыт чок — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тайылбыр берип тура чугаалаан. — Дыштаныр күннерде чүглө ийи хонук кээп чорду. Мурнунда ышкаш,

мен база үдежир аас-кежиктиг болдум. Бо амы-хуунуң аян-чоруу-дур. Президентиниң администрациязы ол дугайында чуруктарны болгаш видео-материалдарны интернетте салыпкан соонда, каш сөс-биле тайылбыр берип болур мен.

Президентиниң чылдың-на бистиинге кээп дыштанып турары бир талазында дыка өөрүнчүг, а өске талазында шылгалданың бир хевири болуп турар. Чүге дээрге, Тываның сайзыралыга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып, шайлап олурар, чай кадында дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны дугуржуп ап турар бис.

А шиитпирлээр айтырыглар бистиинде хөй. Найысылалывыстың төвүндө Аныяктар ордузунуң тудуу оожумнап барза-барза үр хуусааның тудуунче шилчип бар чор. Ындыг кончуг хөй-даа звес, 200 млн. рубль херек-даа болза, ол хире хөрөңги республикада чок. Ол дугайында хараадал-биле чугаалаарымга, президент мени деткиир болган.

Өске талазында, база бир үр хуусаалыг тудугнуң бирээзи — терапевт корпусунуң тудуу дооступ, аянын чараш бажының иштики дерилгезин шиитпирлеп турар бис. «Ону дарый ажылгалга кириериниң шупту аргаларын өөренип көрүңер» — деп даалга бээрге, меңээ дыка өөрүнчүг-дүр.

Кадык камгалалының айтырыглары, бистиинге хамаарыштыр, ол ышкаш өске-даа регионнарда — эң чидиг айтырыгларның бирээзи.

Владимир Владимирович Федералдыг Хуралга айтыкалынга кадык камгалалында шиитпирлээр айтырыгларның эң колу онкология албанының сайзыралы дээрзин демдеглезин. А бистиң Тывада ооң сайзыралы шуут турупкан».

Бистиң корр.

Хүннүн медээлери

МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

Тывада кожууннар аразына пассажирлер аргыштырылганын чорудары-биле үр хуусаалыг чөпшээрел алырынга мөөрейни чарлаан. Республиканың орук-транспорт яамызы ол дугайында медээни болгаш мөөрейниң негелделерин бодунуң албан ёзунуң сайтында дыңнаткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле, орук-транспорт харылзаазында озал-ондактыг таварылгаларны болдуруп турар техниктиг хыналда эртпээн транспорт-биле, шынары куду ачы-дуза чедирип турар, «хирелиг» сөөртүкчүлөрниң санын эвээжедип, ол адырга чурумну шыңгырадып эгелээни бо.

Конкурс 5 угланышкынга эртер. Ында Кызыл — Шагаан-Арыг, Кызыл — Хандагайты, Кызыл — Хову-Аксы, Кызыл — Туран, Кызыл — Бай-Хаак маршруттар бар. Комиссия пассажирлер сөөртүкчүлөрин шилиирде дараазында чүүлдерни көөр: билдиришкын ээзиниң пассажирлер аргыштырар адырда арга-дуржулгазы, транспорт аймаан каш чыл ажылгааны, орук-транспорт озал-ондааның саны. Оон аңгыда автобустуң таарымчалыының база айыыл чок чорунуң дериглери — кондиционер, видеооплеер, видеорегилятор, автобус доктаамнары чарлаар электроннуг таблонун барын кичээнге алыр.

Конкурска тиилсэн пассажирлер сөөртүкчүлөри маршрутту хандылар эргени албышаан, боттарының ачы-дузасын өртек-үнени айтып, спутниктен мониторинг адырда арга-дуржулгазы, автобусун дериирин бодунга хүлээнир. Керээ негелдези езугаар шимчээшкынниң графигин болгаш расписаниезин шыңгы сагып, пассажирлерни чоруур билеттер-биле хандылар.

Конкурстуң түңнелдери сентябрь 20 соонда билдинер.

БАЗА БИР КОМИССИЯ

Тыва Республиканың Баштыңының чанында националдар болгаш шажын чүдүлгелер херектериниң талазы-биле Чөвүлелдин чөвүлөкчи болгаш консултация бээр органы кылдыр казачество херектериниң талазы-биле комиссияны тургускан.

Амгы үеде Верхне-Енисейск округтуң казактар ниитилелинде 7 ниитилел бактап кирип турар. Оларның аразындан Станица Кызылдың казактар ниитилели, «Белоцарск станицаның» казактар ниитилели-биле ооң иштинде «Казак кадеттер» аныяктар шимчээшкыни болгаш Шагаан-Арыгның хуторжу казактар ниитилели — бо үш хөй-ниити организациялары Россияның казактар ниитилелдериниң күрүне реестринде бүрүткеткен.

Бай-Хаактың, Балгазынның, Туранның, Чербинин казактар ниитилелдери күрүне бүрүткелин эртери-биле белеткенип турар. Ниитизи-биле республиканың казактар ниитилелдеринде 240 кежигүн бар.

Казачество херектериниң талазы-биле комиссияның август 7-де болган хуралына «Белоцарск станица» казактар ниитилелинде Казак культураның төвүн тургузуп, казактарның улусчу эки тура дружиназын органиастап, бойдус камгалаар хемчеглерге идепкейлиг киржирин шиитпирлээн.

КЫЗЫГААРГА TUTTURGAN

2018 чылдың август 16-да Россияның Федералдыг айыыл чок албанының Тыва Республикада эргелелин ажилдакчылары авиация дузазы-биле оперативтиг дилеп-тывар хемчеглерниң түңнелинде Үш-Белдир аржаанның девискээринде турар чедери берге тайга-таксыл черге, Билин хемни дургаар чоруткан күрүне кызыгаарының 5 километр дилин-дээнге хоойлу ёзуугаар чөпшээрел чок чораан Россияның 3 хамаатызын туткан. Оларның ийизи Владивостоктуң, а бирээзи Каа-Хем кожуунда Үжеп суурнуң чурттакчызы болган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хундүлүг атты П.Б. Дулукейге тыпсырының дугайында

Өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хундүлүг атты Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун Илгича сумузунун ортумаак ниити-билгиг школазының муниципалдыг бюджет албан чериниң география болгаш биология башкызы Полина Барановна ДУЛУКЕЙГЕ тыпсыр

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2018 чылдың август 23
№ 163

«Социал хөмүр» төлөвилел боттаныышында

АДРЕСТИГ ДУЗА – ЭЭЛЕРИНДЕ

Бо хонуктарда республиканың кожуннарарыңче «Социал хөмүр» төлөвилелдиң киржикчилеринге хөмүр-даш сөөртүлгезин эгелзэн. Кызыл кожунунун Кур-Чер суурда хей ажи-төлдүг үш өг-бүлөгө бирээзинге-ле 2 тонна ажи-төлдүг хөмүрнү чедирген. Ол өг-бүлөлөр беш болгаш оон-даа хей ажи-төлдүг. Долаана Ондар чеди уруглуг. Өг-бүлениң херээжен ээзи көдээ библиотекада аштакчы, а эр ээзи сезоннуг ажилдарда.

«Бистиң өг-бүлөвиске дузаны көргүскени дээш, республиканың Чааанга, чагырга черинге улуу-биле четтирдис. Ийи тонна хөмүр-даш – дыка улуг деткимче, ам кышты ажарыңа эвээш хөмүр немей садып алыр бис. Хөмүр садып алыры база берге айтырыг, машина чугаалажыр, бензинин садыр. Камнаттыңан акшавыс-биле ажи-төлгө идик-хеп садып алыр-дыр бис» — деп, Долаана Ондар чугаалап турар.

Кур-Чер суур чагыргазының социал килдизиниң даңзызында хандырылганы кошкак 10 өг-бүлө бар. Олар шупту Тываның Баштыңының эгелзени «Инек – чемгерикчи малым» чижектег социал төлөвилелдерниң доктаамал киржикчилери.

«Социал хөмүрдөн» аңгыда «Школа-же белеткениринге дузалаш» деп акция уламчылап турар. «Социал картофель» төлөвилел күүсөлдөзү-биле чазын картофель үрезини алган өг-бүлөлөр база бар. Ам дүжүдүн манап турар бис» — деп, Кур-Чер суму чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Марина Монгуш чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бюджет нарын-даа болза, «Социал хөмүр» төлөвилелди уламчылап, ону алыр кижилериниң санын көвүдөдирин дааскан. Шынап-ла, «Социал хөмүр» төлөвилелдиң киржикчилериниң саны чылдан чылче көвүдзэн. 2016 чылда 702 өг-бүлө дуза алган болза, бо чылын социал хөмүр алыр даңзыже Кызыл биле Ак-Довурактың хей уругларлыг, эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлери база кирген. Ынчангаш адресстиг дузаны бүгү республикадан хей ажи-төлдүг 1010 өг-бүлө алыр. Оон иштинде, чедери берге Тожу биле Тере-Хөл кожуннарда 41 өг-бүлө одаар ыяшты алыр.

«Социал хөмүр» төлөвилелдиң киржикчилери ийи тонна хөмүр-дашты халас алырындан аңгыда, электри энергиязынга чарыгдалының чамдыызынга компенсация акшазын чырык берип турар компанияның агар санынче шилчиттирип ап турарлар.

Акция «Школага белеткениринге дузалаш»

ДУЗА КАДАР ЭҢ-НЕ ЭКИ АРГА

Ажи-төл – келир үевис. Оларның эртем-билиинче, өөредилгезинче улуг кичээңгей салыры, деткири бистиң хүлээлгевис. Амыдыралы берге байдалда, хей-ажы төлдүг өг-бүлөлөргө деткимче көргүзери буянның үүлө-херек. Ынчангаш республикада чыл санында «Школага белеткениринге дузалаш» деп социал акцияны чарлап турар. Бо ачы-буянның акцияга культу-ра ажилдакчылары идепкейлии-биле киржип эгелзэн.

Тываның В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының коллективи Р.Д. Кенденбил аттыг уругларның уран чүүл школа-интернадының сургуулунга деткимче көргүскен. Хореография салбырының сургуулу Очур-Баяр Иргит профессионал хореограф-тургузукчу болуксаар, ынчангаш өөредилгезин дооскаш, улаштыр Бурятияның хореография колледжинче өөренир күзөлдиг.

Театрның коллективиниң чыгган акшазы-биле Иргиттерниң өг-бүлөзү огулунга өөренир туфли идиктер биле спортчу кроссовкаларны садып бергеннер. Ол ышкаш салым-чаянның оолга база оон авазыңа чаа театр сезонунун октябрьда болур ажи-төлдүг кынынче чалалгаларны база тураскаал кылдыр театрның суй белектериниң сертификадын база белекке берген. Иргиттерниң өг-бүлөзү буянның, дузааргак артистерге болгаш театрның ажилдакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткеш, театр сезонунун ажи-төлдүгүңа албан кээрин аазааннар.

Ол ышкаш көөрү багай база караа көрбес кижилерниң тускай библиотеказының ажилдакчылары Р.Д. Кенденбил аттыг уран чүүл школазынга канцеляр херекселдер – кыдырааштар, ручкалар, карандаштар база эге класстарга орус болгаш англи дылдарга өөредилге номнарын база М. Лермонтовтун, М. Цветаеваның, М. Шолоховтун дээш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын белекке бергеннер.

«Школага белеткениринге дузалаш» деп акцияга киржир күзөлдиг коллективтер немежип-ле турар. Бөгүн Республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажилдакчылары база немешкен. Олар чааскаан дөрт ажи-төлүн өстүрүп турар коллегиязынга чыгган акшазы-биле школа-чыларга канцеляр херекселдерин садып бергеннер.

Театрның коллективи.

«Чуковский» коллективи.

«Берге байдалда амыдырап чоруур чаңгыс чер-чур тугларывысты кагбайн, оларга улуг кичээңгей салыр ужуру бис. «Школага белеткениринге дузалаш» деп акция — өскелер дуза кадар эң-не эки арга-дыр» — деп, ук библиотеканың директорунун хүлээлгезин күүседип турар Сылдысмаа Лопса демдеглээн.

Алдынай СОЯ

Сентябрь 1-ге уткуштур

СУББОТНИКТИ ЭРТТИРГЕН

Тыва эки турачыларга тураскаал-сактыышкын хүнү – сентябрь бирээ удавас келир. Кызылдың Хомушу Чүргүй-оол аттыг кудумчузун бо төөгүлүг хүннү таварыштыр арыг-силиг аян-шинчи кириери-биле күрүнө архивиниң, Тыва үндезин культура төвүнүн, В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының, национал музейниң, А.Пушкин аттыг национал болгаш уруглар библиотекаларының, Тываның национал болгаш үрер хөгжүм оркестриниң, Улусчу чогаалдылганың болгаш дыштанылганың республика төвүнүн, Культура яамызының аппарата биле ажил-агый эргелелиниң, туризм төвүнүн коллективтери эрткен пятницада суб-ботникти эрттиргеннер.

Күш-ажыл байырлалыңа Кызылдың Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн база киржип, чонну эвилелдеп, хей-аът кириген. Ол хүн культура ажилдакчылары Чүргүй-оол кудумчузунун Кочетов кудумчузу-биле карышкан белдирден эгелзэш, Дружба кудумчузунун белдиринге чедир черлик чашпан-сигеннерни кезип, бок-күзүрүмүн бөлгөш, удур машинага чүдүрүп, хоорай девискээринден ырадыр аппарып төккен.

Даартазында, субботада культура ажилдакчылары хоорайның бажың чанының девискээрлерин чаагайжыткан организациялар-биле катчып алгаш Кочетов кудумчузунун №3 биле

№3 «А» бажыңнарның чанында уруглар ойнаар шөлдерни чаагайжыдылганын киржип, уруглар ойнаар дериг-херекселдерни септел, дозулаан.

Бистиң коор

Чуруктарда: субботник үезинде.

Сөстөн берээли

ШААМ-БИЛЕ АЖЫЛДАДЫМ

Амыргын-на, өгбе солун «Шынның» номчукчулары, ооң үнелекчилери! Силер бүгүдө-биле сеткилимниң ханызындан чолук-шушушаан, дугуржулга езугаар ажил-агыйжы керээмниң хуусаа-зы төнө бергени-биле, халажып тура, эрткен ийи чылда кандыг чүүлдерге эң-не кол кичээнгейни салып ажилдаанымны силерге кысказы-биле таныштырып каар бодай-дыр мен.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол мээң-биле ужуражылга үезинде тыва дыл дугайында дүвүрел-биле чугаалап, тыва дылда үнүп турар солун-сеткүүлдерниң дыл-домааның шынарында улуг кичээнгейни салыры чугула дээрзин онзагайлап демдег-лээнин чүүлдүгүзүңен мен. Ынчангаш чонунуң солунунга ажилдай бергеш, кол-ла кичээнгейни ыдык тыва ды-лымче, литературлуг дылче, солунуң үндүрүлгелеринге частырылгар турба-зынче кичээнгейни салып келдим.

Дыл – кижилерниң харылзажырының кол чепсээ. Мээң тыва чонум өгбеле-риниң арттырып кааны өндүр ыдык өңүзү тыва дылынга кончуг ынак. Ооң ачызында «Шын» солунуң дамчыштыр Тыва Чазактың, ооң яамыларының, албан черлериниң, Тываның Дээди Хуралының, ооң депутаттарының, тус черлерниң эрге-чагырга болгаш чонунуң төлээлериниң база өске-даа хей-ниити организацияларының ажил-чорудулга-зы-биле таныжып турар. Ылаңгыя Тыва Чазактың кылып чорудуп турары, аныяк-эскенче угланган, оларның амыдырап-туртаарына ажыктыг «Инек – чөмгө-рикчи малым», «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Аныяктар делегейи» дээн ышкаш өске-даа төлөвилелдерниң дугайында солунуң үндүрүлгелеринде доктаамал

чырыдып турары номчукчуларның со-нуургап номчуур медээлери болу бер-ген. А тыва дыл дугайында материал-дарны эртемденнер, чогаалчылар, башкылардан аңгыда, «Шынның» хоочун бирикчилери хейү-биле бижип турар. Ынчангаш «Шынның» номчукчулары «Аяк шайны аартап ора...», «Чогаал арны», «Шынның» почтазындан, «Саналдар болгаш бодаалдар» дээн ышкаш тускай арыннарны улуг сонуургал-биле номчуп турарлар.

Солунга тургустунуп келген тур-ган өре-шире байдалын экижидерин-че ажилды доктаамал кичээнгейге тудуп, бар-ла аргаларны ажыглап, боттун орулгаларын көвүдедиринче ажилды хире-шаам-биле чорудуп келдим. Түннелинде солунуң өре-шире байдалы чүгээртээн. Бо рынок үезинде чүгүле «Шын» солун звес, а бүгү Россияда солун, сеткүүл, номнар парлагазы нарын байдалда. Ону эки-жидеринче тус черлерниң эрге-чагыр-галары кичээнгейни салып турза-даа, чылдан чылче саазын, типография чарыгдалдары өзүп, эң-не колу – почта чарыгдалдарының улуг болуп турары солун, сеткүүл, номнар үндүрүлгезинге улуг бергелерни таварыштырып турар. Ындыг болза-даа, саазын парлагазы ам-даа быжыг турушта.

Ооң ыныг быжыг туружу – солун-сеткүүлдерниң шынчы өңүктери – чагыдып алыкчыларда. Олар-биле ажилды доктаамал чорудуп келген бис. «Шынның» ыныг өңүктери турум: номчукчуларның солунуң чагыдып ап турар болгаш удур садып ап турар талазы-биле тиражы, республиканың күрүне солуннарының мурнуку одуруун ээлеп турар.

«Шын» солунуң номчукчуларга утка-шынары эки кылдыр парлап үндүреринге ооң ажилдакчыларының ролу кончуг

улуг. Оларның ажилдаарына болгаш культурлуг дыштанырына таарымча-лыг байдалдарны тургузарынче база солунуң хоочуннарынче кичээнгейни салып келген мен.

«Шынга» ажилдап келген баштайгы чылымдан-на солунуң хоочун ном-чукчуларындан, көдээ бирикчилерден мээң ажылымга үнелелдерни телефон дамчыштыр дыңнап, чагаа дамчыштыр номчуп, амы-хууда душчуп келгенде-даа чугааларындан дыңнап келдим. Ындыгларга эртемден, хоочун жур-налист, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы Байыр-оол Монгуш, хоочун башкы Даргат, хоочун бирикчи, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну Адыг-оол Намгай-оол, хей чылдарда Өвүр кожуунуң чагырга даргазынга ажилдап чораан, хоочун бирикчи болгаш чогаалчы Маадыр-оол Данзын болгаш өскелерни-даа адап болур. Оларның үнелелдерин улуг өөрүшкү-биле сеткилимде шыгжап чору мен. Мындыг макталдар-биле чергелештир мени шүгүмчүлөп, чөмөлөп, кыжырып-даа турар кижилерге таваржып келдим. Оларның чөмө-шүгүмчүлелдери харын-даа мээң ажылымга идигни бээр чораан. Бодум хуумда бо ажилдап келген ийи чылымда хомудадыпкан ийикпе азы улуг кичээнгейге албайн барган номчук-чуларымга, бирикчилеримге буруумну миннип каайн.

Эргим номчукчу! Бодум шаам-биле чогаадыкчы ажилдаарын оралдаштым. Чогуу кандыг ажилдаанымга «Шынның» номчукчулары, бирикчилери, дарга-бошкаларым үнелелди бээр боор. А орнумга келген кол редакторнуң хей талазы ажил-чорудулгазын кончуг эки билер, дуржулгалыг журналист Артур Ойнар-оолович Хертекке чогаадыкчы, үре-түннелдиг ажил-ишти күзеп каайн. Өгбе солунуң черле утпайн, чагыдып ап, өөр-өөр болуп номчуп чоруурун күзеп артым.

Александр ШОЮН,
2016-2018 чылдарда «Шын»
солунуң кол редактору.

Чаа акция

ТӨӨГҮНҮ
КАМГАЛААЛ

Россияның күрүнениң архив албанының 100 чылдаанында Тыва Республиканың Күрүне архив фонду-зун долдурар сорулга-биле «Төөгүнү кады камгалаал» деп акцияны эртти-рип эгелээн.

Уениң маңы кайы хире дүргенин киж и бурзу билер. Бистиң чоок болгаш төрзэн кижилеривистиң салым-чолунда үелерниң база амыдыралдың өскерлишкини, улуг болгаш бичии болуушкуннар таңмаланып арткан. Дыка хей өг-бүлелерниң архивте-ринде фото-чуруктар, фронтучу чагаалар, шаңналдар, аттестаттар, эрги чарлал-дар база программалар, демдеглелдер дээш өске-даа чүүлдер бар. Эргижирзэн фото-альбомнардан хоорай, суурлар шаан-да кандыг турганын көрүп болур. Тараа шөлүндө, станок артында ажил үезинде, школага база эмнелгеге... бо бүгү сактыш-кыннардан төрел аймактың салым-чолун катап тургузуп болур. Ол дээр-ге-ле, чүгүле хуу амыдыралдың звес, а төрзэн Тываның төөгүзүндө солун херечилер база чугула тураскаал-дыр.

Сагыш човангыр чонну албан черле-риниң, янзы-бүрү эвилелдерниң материал-дарын, өг-бүлө архивтерин доктаамал шыгжадырын күрүне архивиниң ажилдак-чылары кыйгырып турар. Төөгүнү кадага-лаарына бодунуң үлүг-хуузу киришти-ринче республиканың чонун чалап турар. Фото-чуруктар, чагаалар, шаңналдар, шынзылгалар, хуудустар, сактышкыннар, ховар парлагга үндүрүлгелери дээш өске-даа чүүлдерни хүлээп турар. Бир звес өг-бүлезиниң үнелиг эдинден чарлык-савас болза, ооң электронуг болгаш парлаан хоолгазын архив ажилдакчылары кылгаш, документиниң бодун дедир эгидип бээр.

Бо акция 2018 чылды төндүр ажилдаар. Документилерни ТР-ниң Күрүне архивинче дужаар.

Бистиң корр.

Юбилей

БАШТАЙГЫ МАСТЕР

Тыва мөгелерден хостуг хүрешке ССРЭ-ниң баштайгы спорт мастери, республиканың 11 дакпыр чемпиону база национал хүрешке Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн улустарының спартакиадазының 2 дакпыр тирикчи, хостуг хүрешке Бүгү-эвилел чергелиг шииткекчи (судья), педагогика эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, «Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген, Сүт-Хөлдүн Ак-Хүүректиниң оглу Өргелээр Ондар август 1-де «Аристократ» өргээге дөргүл-төрелин эш-өөрүн, өөреникчилерин, чонун чалап, 70 харлаанын база мастер ат алганындан бээр 50 чыл оюн демдеглээн.

Өргелээр Чүвүрекович 1968 чылда РСФСР-ниң аныяктар аразына хостуг хүрешке бирги чери дээш Октябрьск хоорайга эрткен маргылдаага шаңналдыг черни чаалап алгаш, мөңгүн медаль-биле шаңнаткан. Ол-ла чылын Алушта хоорайга «Спартак» эки тура спорт ниитилелиниң Төп чөвүлелиниң чемпио-

надынга II черни алырга, аныяк мөге Өргелээр Ондарга ССРЭ-ниң спорт мастери деп бедик атты тывыскан. 1970 чылда Махачкала хоорайга болган мар-гылдаага мөңгүн медальдың база «Эң дидим хүреш» деп тускай шаңналдың кубогунуң эдилекчизи болган.

Тыва спорттун тергенин Өргелээр

Өргелээр Ондар эш-өөрү-биле.

Ондарның күш-ажыл дептеринде бижээ-ни-биле алыр болза, чүгүле Кызылдың Күрүнениң башкы институтунга база Тываның Күрүне университетинге ас-систентилеп, кафедра эргелекчилеп, деканнап, проректорлап ажилдап кел-ген. Ажилдап келген үезинде ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң база Россияның (тыва, хостуг, бурят, самбо хүрештерге) 23 ажыг спорт мастерлерин белеткээн. Оларга Тыва Республиканың каш дак-пыр чемпиону, Новосибирск хоорайда улуг башкы Леонид Симаков, Кызылдың башкы институтун кызыл диплом-биле база көдээ ажил-агый институтун бот өөредилге-биле дооскан, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Борис Монгуш, Россияның алдарлыг тренери Виктор Достай база хамааржырлар.

Өргелээр Чүвүрековичиниң ажылы-ның ниити стажы 50 чыл хире. Ол өөреникчилерин хостуг хүрешке өөретпи-

шаан, келир үеде бедик билигилг специа-листер, төлөптиг мөзү-шынарлыг хамаа-тылар болурун чагып сургаар чораан.

Өргелээр Чүвүрекович Ондарның 70 хар юбилейиниң байырлалына сөстү Тываның Күрүне университетиниң рек-тору О. Хомушку алгаш, ажил-ижинге чедишкыннерни, эки кадыкшылды күззэн. База улаштыр Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол сөстү ап, тыва спортту сай-зырадырына кирип чоруур улуг үлүг-хуузу дээш база 70 хар юбилейи-биле Тыва Республиканың дээди шаңналы Буян-Бадырды ордениниң үшкү чергезин тывыскан.

Ажы-төлү, төрелдери, эш-өөрү болгаш өргүнчону Тываның төлөптиг оолдарының бирээзи Өргелээр Чүвүрекович Ондарга каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, буянын ижи башкы ажылына чедиш-киннерни, узун назынны күзеп, чаагай йөрээлдерни салып турганнар.

Алексей ЧАМБАЛ-ОЛ.

ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Аркадий Карапетыян, ССРЭ-ниң спорт мастерлери Алексей Чамбал-оол, Өргелээр Ондар, Иван (Кара) Хураган (Казань хоорай, 1975 чыл).

Чоннуң чайгы дыштанылгасы

ДАЯНГЫЖЫН БЕЗИН КААПТАР

Чайның ортаа айы июль 17-де Соңгу аржаанче ужал дээн 40 ажыг инвалидтер болгаш дыштаныкчылар агаар-бойдустун «чаңнаашкынындан» 4 хондур ужул чадашкан. Чүгле июль 21-де дүш соонда, бүргө-даа болза, чаңгыс рейс ужалын чарлаан. Соңгу аржаанче чедери берге, олче чүгле агаар оруу-биле чедип болур. Тоолзуг оран Үш-Белдир бо-ла болгай! Россия-Моол кызыгаары черде, далай деңгелинде 1120 метр бедик тайга черде турар. Ында белдирлешкен Белин, Бус, Шишкит деп үш хемниң саарлып аккан хөглүг шимээн-даажы, кайгамчык чараш бойдус-чурумал, янзы-бүрү өң-баазын чараш чечектер, оят-сигенниң, аржаан-сугларның айдызаан чаагай чыды, тайга куштарының мыжырашкан хөглүг үннери сээң сагыш-сеткилиниң оттуруп, хей-аадыңны көдүрүп, ишти-хөңнүнү ала-чайгаар ырдадып келир сорунзалыг оран-на болгай.

Бо одуругларның автору 2001 чылдан бээр-ле бо курорттун доктаамал мөгейкичлериниң бирээзи. Мага-хандыр дыштанып алгаш, чаа күш-биле ажил-ишче катап-ла шымнып кириптер сен. Кыш эртип, час дүжүп орда-ла тоолзуг, сорунзалыг бо оран база катап-ла сагыжыңдан ыравастап, олче сени кыйгырып-ла эгелээр...

Тыва Арат Республиканың Чазааның даалгазы-биле 1932 чылда гидрохимик В. Левченко ону шинчилээш, ооң эм ояттарлыг аржаан-сугларын тодараткан. Шинчилээн соонда бир чыл эрткенде, азы 1933 чылда аңаа бичии курорт ажыттыңан. Ол каш-ла чыл ажилдаан. 1957 чылда курорт катап ажыттыңан бооп турар. Курорттун аржаан суглары бедик термалдыг, азоттуг, коштак минерал кремнийлиг, аңгы-аңгы химиктиг болгаш минералдыг элементилер-биле байлак. Бо курортка төп нерви системаның, чүрек-дамыр болгаш чүстөрнүң, ижин-баарның, кеш болгаш херээженнер аарыгларын эмнээринге чогулчалыг.

Бо чылдың март айда аукцион чарлаанының соонда, курорт 200 путевканы ойнап алган болгаш социал фонд шугуму-биле оларны сөөк-даяк, төп нерв системаны аарыг инвалидтерге берген болуп турар. Арткан 150 ажыг курсовкалыг дыштаныкчылар болганнар. Ниитизи-биле 350 хире кижик кадыкшылын быжыктырып алыр аргалыг болган.

10-15 чыл дургузунда 50-60 хире путевкаларны инвалидтерге бергени дээрге көңүс эвээш-тир. Инвалидтер Үш-Белдирге путевка алыр дээш каш чыл улай оочурга туруп турарын база оларны колдуу Саян ажыр чорударга, оларның аарының сегиригине дузала-вас дээрзин инвалидтер чугаалап турар. Ажы-биле чугаалаарга, бертик-межел, чугаа-сооду билдинмес инвалидтер бо курортка каш чыл улай киргениниң

соонда, оларның кадыкшыл байдалы эки талалыг болуп турарын чугаалаары артык эвес. Даянгыжын безин каапкан, чугаазының сестери тодаргай билдинип турар апарган улус бар.

Каш чыл бурунгаар «Үш-Белдир» курортка дээди шаңнал – алдын медальды тыпсып, ону бедии-биле үнелээни анаала бир таварылга эвес болдур ийин! РФ Президентиниң Сибирь Федералдыг округта долу эргелиг төлээзиниң деткимчези-биле курорттар аразында эмнээшкинниң чедимчили болгаш минералдыг аржаан-сугларның шынарының талазы-биле мөөрейни чарлаан турган. Аңаа эксперттерниң үнелээни 175 баллдың 170-ин «Үш-Белдир» курорт алган дээр-ле, кижиниң чоргааралы хайнып, мындыг хуулгаазының, тоолзуг оранның чурттакчызы-дыр мен деп, сагыш-сеткил өөрүвес арга чок!

Ынчап кээрге ырак черлерге инвалидтерни октаан ажы бар бе, Тывавыстың бодунда-ла кайгамчык изиг-соок аржаан-нарывыс бар-дыр. Ынчангаш инвалидтерге аңгылаан акша-копеекти Тываның ховар курорту «Үш-Белдирниң» сайзыралыңче угландырган болза кончук эки болур ийик! Бо курортче чүгле Тываның чурттакчылары эвес, кайыын-даа дыштаныкчылар кээр. Саян ажыр курорттарже баарга, оларның сайзыралы онза-ла! Бисте курорттун амыдырал байдалы дыка бөдүүн, далай деңгелиниң 1120 метр бединде черлик тайганың онзагай хуулгаазыны бистерге сагыш-сеткиливистиң оожургалы болгаш комфорту дизимзе, чөпшээрээр боор силер!

Курорт бот-орулга-чарылгада турар болгаш саттыңан курсовкалардан кирген ашка-копеек чүгле аш-чемге-ле өй дээрзин айытса эки. Ол курорттун сайзыралыңа канчап-даа чедишпес. Маңаа курорттун кол эмчизи Мира Оюновна Оленниң адынга чылыг сестерни чугаалавас арга чок. 2005 чылдан тура-ла, дүжериң кырында келген курортту

бо хүнге чедир тыва чоннуң кадыкшылы дээш, чылдың-на ону болур-чогууру-биле ажыдып, кижилерге эки чүүлү кылып чоруур. Барып-барып херээжен кижини ону удуртуп баштап турары кайгамчык! Ону кижиниң амыдыралга, кижилерге ынакшылының ховар талантызы деп үнелээр апаар. Амыдыралга туруштуг, төлөпиги кижилеривисти үе-шаанда үнелевезивис, деткивезивис дыкала хомуданчыг, сагыш-сеткиливистиң психологиязының кудузу бе азы чүл?

Бо чылын курорту ажыдары-биле белеткел ажылдары март айда-ла эгелей берген. Аңаа 2 өг-бүлө кыштаан. Олар 300 кубометр ыяшты болгаш үрели бээр аш-чем, эът аймаа сугар доштуг погребти кылганнар. Душ Шаркону болгаш гидромассажты долузу-биле чаарткан.

Курорттун ажылдакчылары ажылыңа дыка кызымак, сагыш-човангыр улус болду.

Ылаңгыя инвалид улуска онзагай хамаарылгалыг. Эмчи-даа эртемниг кижини көөрге, шаланы-даа, аяк-саваны-даа чүп турар, кол ажылын-даа кылып-ла турар. Ниитизи-биле кижилерге сагыш-човаашкын бедик деңгелде. Аарыг улустун ниити байдалын, хан базыышкынын дуржулгалыг терапевт эмчи Уйнукаа Седенчаповна Монгуш хынап, ортума эмчи ажылдакчылары, курорттун хоочун ажылдакчылары Зинаида Хертековна Салчак, Чудур Айыыровна Сарыглар база Арина Оттук-ооловна Иргит янзы-бүрү эмнээшкин процедураларын кылып турганнар.

Амданның аш-чемни шеф-повар – Валентина Чыртаковна Сереп, пекарь Зульфия Салчак кылып турганнар. Чемниң ассортименти-зи байлак. Курорттун техажылдакчылары дизелист В.М. Калюкин, электрик Роман Чоксум, чазаныкчы Артаас Куулар, тракторист Роман Хомушку дээш өскелер-даа ажылыңа улуг харысалгалыын көргүскеннер.

Бо чылын курорттун чоок-кавызының арыглаашкынын бөлүк хамнар кылган. Ыяштарга хөй кадактар, чаламалар азарын соксадып, Чадыр-Овазын кылганнар. Чүге дизе ыяштарны пестер-биле баглаарга, олар кургап, оон кедерезе өрт болурун айылы-даа туруп болур деп тайылбырладылар.

Чадыр-Овааны эрги кадактар-биле быжыглай шарааш, ооң иштинге ак чемниң дээжизин болгаш чигирзиг чемнерни салган.

Чадыр-Оваа бертинге отту салып, аңаа аш-чемни өргүп, сүттү болгаш сүттүг шайны тос-карак-биле өрү-куду чашкан. Кажан хам дүңгүрүн соктап, хамнап эгелээр аяс турган дээривис хенертен диңмип, кызаңнап, суггур

чаашкынын тө шаапкан. Чуга хепти турган боттарывыс чаьска чаа-ла чадырған бис.

«Дээр Адавыстың болгаш Чер-Иевистиң ажы-төлдери! Хуулгаазын бойдузувустун күжүңге, тайгатаңдывыстың болгаш аржаанывыс элериңге чалбарып-мөгейип, аарыг аржыывыстың эттинеринге улуг дилеп кылып, аш-чемивистиң дээжизин отка салып, авыралды дилеп тур бис!» – дээш ле хам алганып, кижини бүрүзүн арыглап, оран-таңдының элериң кыйгырып турган.

Оюн-тоглаа, спортчу хемчеглер черле үзүлбес. Ону дыштаныкчылар аразында национал театрның артизи, ТР-ниң Улустун артизи Надежда Наксыл хөгжүмчү Аңгы-оол Оюн, башкылар Раиса Ондар, Светлана Тодосева билдипти удуртуп, чонну массалыг оюн-тоглаага хаара туткан. Кадык амыдыралды неппе-редир-биле дыштаныкчылар ортузунга кадыкшыл хүнүн чарлаан. Корпустар аразыңа хол бөмбүүңге 1-ги черни Спутник суурнуң командасы, стол тенни-зинге эр-херээжен ойнакчылардан тустунда Буян Ондар биле Раиса Ондар тиелекчилер болганнар. Херээжен сумо маргылдаазыңа Олчана Ооржакка күш чедер кижик чок болган, шашкиге – Орлан Сарыглар тиилээн.

Курорттун чоок-кавызында Дургун-Чадырынче, Бижитиг-Хаяже, «пляжче» туристичи походтарны база организааткан. Кайгамчык чараш хоюг үнү-биле 1-ги бөлүктүн инвалиди Екатерина Теспижен «Сеңээ», «Поговори со мною, мама» деп ырларны ындынныг-ла ырлаан, тускай илби-шидизи-биле база баштак-шоору шүлүү-биле Тактал Түмен улусту кайгаткан, амыдыралга болу бээр шоодуглуг чугааларны Айлаңмаа Хертек артистерден дудак чокка аянын чугаалап көргүскен. Надежда Наксылдың тургусканы Үш-Белдирге тураскааткан флешмобту чон сонуурган. Черле кандыг талантыгы кижик чок дээр! Кежээниң-не музыка, танцы-сам, дискотека диңмип, уран-чечен киноларны көргүзүп, оюн-тоглаа, каткы-хөг, ыр-шоор курортка чаңгыланым турган.

Оюн-тоглаага, маргылдааларга шаңналдарны хуу сайгарлычы Амарда Айныктың өг-бүлөзи деткичилээни мактанчыг. Курорттун мурнундан идеп-кейлиг дыштаныкчыларга өөрүп четтиришкинниң бижиктерин тывыскап.

Ниитизи-биле инвалидтер-даа, дыштаныкчылар-даа чогулчалыг эмнээшкинни ап, баян үделге-биле мага-хандыр ырлажып, танцы-самнап, спортчу маргылдааларга киришкеннер.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус чырыдышкы-
нының тергиини, Журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

Авторнуң тырттырган чуруу

Суд залындан

ХЭЭЛИ АЛГАШ ХОСТАЛГАЗЫН 7 ЧЫЛГА КАЗЫТКАН

Улуг хемчээлдиг хээли алганыңа буруулуг деп санаттырган ооң мурнунда дарга турган кижиге хамаарыштыр судтун шииткели хоойлу эзугаар күш кирген.

Оперативтиг истелге хемчеглериниң үзүнде Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада эргелелиниң болгаш Тыва Республиканың ИХЯ-ның ажылдакчыларының тодаратканы болза, Эдуард Чаш-оол дээрзи Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгаарал албанының удуртукчусунун хүлээлгелерин күүседип тура, бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр кылдыр республиканың бюджетинче кирген акша-хөреңгиниң дугайында билгеш, «Алдан-Маадыр – Манчүрек» автомобиль оруунга болган бойдус халавының уржуктарын чайладыры-биле, озал-ондак соонда катап тургузар ажылдарны кылыры» муниципалдыг керээ эзугаар ажылдарны кылырының талазы-биле 7 миллион 200 муң рубль түңнүг аукционга кириштирери-биле, билдингир-ле үе-хуусаазында күүсеттинмес ажылдарны

кылыр кылдыр «АбаканСтройРесурс» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелдин директору болур бодунун таныыр кижизин хаара туткан. Аукционну эрттирип база керээни чарып турар үеде айыттыңан фирманың коммерциялыг сонургалдарын идип бурунгаарладыры болгаш черле ниитизи-биле ук фирманы хайгаараары дээш база ол ышкаш бюджет акша-хөреңгизин тускай сорулгалыг болгаш үре-түннелдиг ажылгап турары дээш хыналдаларның үзүнде тургустунуп болгу дег багай уржуктарны чайладыры дээш, Э.Н. Чаш-оолга 1 миллион рубль хемчээлдиг акшаны бээр кылдыр баш бурунгаар олар аразында дугуржуп чугаалажып алган турганнар.

Муниципалдыг керээни чарганының соонда, Э.Н. Чаш-оол бодунун албан-дужаалын ажылгап, озал-ондак соонда катап тургузар ажылдар чедир кылдырмаан деп биле тура-ла, күүсеттинген ажылдарны хүлээп алыр дугайында меге актыны тургускан, ол ышкаш күүсеттинген ажылдарның өртек-үнезиниң болгаш чарыгдалдарының дугайында тайылбыр

бижикке атты салган турган. Ооң соонда кажан «АбаканСтройРесурс» КХН-ниң агар санынче 7 млн 200 муң рубль түңнүг бюджет акша-хөреңгизиниң киргениниң соонда, хүлээникчи организацияның директору ооң мурнунда чугаалашкан дугуржулгазын күүседир-биле, бир кижиниң агар санынче 1 млн рубльди шилчиткен, улаштыр ол акшаны дугуруштурукчу кижик таварыштыр Э.Н. Чаш-оолдун бодунга дамчыткан.

2015 чылдың сентябрь 11-де Россияның Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге эргелели оперативтиг истелге ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге үндезилеп, РФ-тиң КК-зиниң 290 чүүлүнүн 5 кезээниң «в» пунктузу-биле, 174.1 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнген кем-херек үүлгедиглери дээш Эдуард Николаевич Чаш-оолга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Тыва Республиканың Кызылдың хоорай суду-биле Э.Н. Чаш-оол РФ-тиң КК-зиниң 290 чүүлүнүн 5 кезээниң «в» пунктузу-биле көрдүнген кем-херек үүлгедиглигин кылганыңа буруулуг

деп санаттыргаш, хосталгазын 7 чылга казыдып, шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр, ол ышкаш 1 млн. рубль хемчээлдиг торгаал төлээр кылдыр шииттирген. Оон аңгыда күрүнениң эрге-чагырга органныңа, бот-башкарылга органныңа организас-шиитпирлекчи, административтиг ажыл-агыйжы хүлээлгелер күүседир-биле холбашкан албан-дужаалдарга ажылдаар эргезин 3 чыл хуусаага казан.

Э.Н. Чаш-оол үндүрген шииткелге хамаарыштыр чөпшээрешпейн, апелляция чуруму-биле хомудалды кириген. Ынчалза-даа ооң үстүндө турар суд шииткелди өскерттир талазы-биле кандыг-даа барымдаалар тыппаан, ынчангаш шииттирген кижиниң хомудалдыг чагаазын хандырбаан.

РФ-тиң КК-зиниң 174.1 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнген кем-херек үүлгедиглигин кылганыңа хамаарыштыр буруудадышкынын РФ-тиң КПК-ниң 302 чүүлүнүн 2 кезээниң 3 пунктузунга үндезилеп, ооң чоруктарында кем-херек үүлгедиглигиниң шинчизи чок болганы-биле агарткан.

Бо хүнде судтун шииткели күштүг болуп кирген.

ХӨӨМЕЙ ХҮНҮН ТЫВАГА ДЕМДЕГЛЭЭНИ

Бирги делегей чергелиг «Азий диптиң төвүнде хөөмей» деп фестивалдың үезинде Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол 2015 чылдың август 12-де 133 дугаарлыг Доктаалды үндүрүп, август 17-ни Хөөмей хүнү деп чарлаан.

Хөөмей хүнү чылдың-на байырлар, Тыва Республиканың үндэтин культуразын көргүскөн байырлардың бирээзи болу берген.

Хөөмей хүнү этнокультурлуг «Алдын-Булак» деп комплекстин девискээринде турар Хөөмей оваазының дагылазындан эгелээри Тываның улуг-биче хөөмейжилеринин болгаш сыгыт-хөөмей шинчилекчилеринин чаагай чаңчылы болу берген.

Хөөмей оваазы Алдын-Булакты долгандыр хүрээлей турар беш тейлериниң ортузунда, каасчараш Улуг-Хемниң эринде тейде турар. Тоолчургу чугаа ёзугаар ук тейлерниң ортузунда шаанда хаан кижиниң ордузу турган, долгандыр турар беш тей кижиниң беш салаазы дег хаанни хары улустан камгалап турган. Ёске тоолчургу чугаа ёзугаар Алдын-Булактын девискээринге шаанда хүрээ турган. Ону бадыткап турар чүүлдер дээрже Хөөмей оваазын тургузуп турар үеде ооң чоогундан тызылган «ом» деп бижиктиг бурун даштар. Олар Тываның шупту кожуннарының хемнеринден болгаш хөөмейжилерниң чораан чурттарындан чыгынган даштар-биле кады оваада шыгжаттынган.

Даң хаязында оваага аалдал келген аалчыларга ТР-ниң культура сайыды, Улустуң усшевери А.К. Тамдын: «Хөөмей оваазын Тывага тургузар дугайында бодалды делегейде билдингир хөөмейжи Конгар-оол Ондар тыпкан. Ол Овааны хөөмейжилерин чыып, ук бодалды-биле үлежип, сүмележип кылган. Хөөмей оваазын бодаптарымга-ла бистиң башкы-выс, салым-чаяныг хөөмейжи Конгар-оол Борисовичиниң чайынналган хүлүмзүрүү караамга чуруттунуп кээр» — деп чугаалааш, дагылга ёзулалын ажиткан.

Чалаттырган хам ак сүдүн чажып, саңын салып, алганып, дүңгүрүн соктап хөөмей, сыгыт, каргырааны күүседип, Устүү, Ортаа, Алды ораннарның элери кыйгырып, тыва чоннуң хөөмейин камгалап чоруурун дилеп овааны дагаан. Оваа дагылазынга келген чон эртенги хүннүң херелдеринге, Улуг-Хемниң агымынга, сырын-хатка тыва чоннуң хөөмейиниң ылап-ла чаражын магадап, сагыш-сөткилин амырадып, дыштангаш хоорайже углапканнар.

Хөөмей хүнү республика чергелиг тыва улустуң аас чогаалы болгаш ёзу-чаңчылдарынга үндэзилеттинген «Тыва» бөлүүнүң тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга болгаш Хөөмей хүнүнге тураскааткан «СЫГЫТ-2018» деп мөөрейниң түнел концерди-биле доозулган. Байырлыг концерт национал театрга «Тыва», «Эзегги», «Туна» деп ансамбльдерниң, ТР-ниң Улустуң хөөмейжилери Герман Куулар, Андрей Ёпей, Андрей Монгуш, Игорь Көшкендей, ТР-

ниң алдарлыг артистери Айдаш Барыңмаа, Начын Чооду, Шончалай Ооржак-Чоодулар болгаш аныяк хөөмейжилериниң киржилгези-биле болуп эрткен.

Концертти VII делегей чергелиг «Хөөмей — Төп Азия чоннарының тывызы» деп симпозиумнун дээди шаңналының эдилекчизи, мөөрейниң эрткиричизи «Тыва» ансамбль оюн-хөгжүмү-биле ажиттынган.

Уран чүүл эртемнериниң доктору, «ХӨӨМЕЙ» деп эртем-шинчилел төвүнүң удуртукчузу, Тыва бөлүүнүң тургустунарынга улуг үлүг-хуузу кириген З.К. Кыргыс сөс ап, Тывага хөөмейниң катап сайзыралынга, ооң даштыкы чурттарга хөгжүлдизинге «Тыва» бөлүүнүң салгалдарының кириген үлүг-хуузу чонга тайылбырлап, 30 чылдарның дургузунда хөөмейниң тынын салбайн чоруурунга өөрүп, изиг байырын чедирген.

Тыва үндэтин культу-ра төвүнүң удуртукчузу «Сыгыт-2018» мөөрейниң жюри кезигүүнеринге «Тыва» бөлүүнүң хоочуннары ТР-ниң Улустуң хөөмейжилери Владимир Соянга, Евгений Оюнга, ансамбльдин амгы үеде хөөмейжизи Начын Чоодуга өөрүп четтиришкин бижиктерин тывыскан.

Дараазында көрүкчүлерге аңгы-аңгы чылдарда сыгыт-хөөмей мөөрейлериниң дипломантылары, лауреаттары болгаш Гран-При шаңналдарының эдилекчилери хөөмей-сыгыдын бараалгаткан.

I чергениң дипломантызы Мерген Куулар дошлуурлап сыгыдын бараалгаткан.

II чергениң дипломантызы Лопсан Мундукай чанзыга үдевишаан, билдингир ыраажы Аяс Данзырынның сыгыттыр аянын өттүндүр бадырган.

III чергениң дипломантызы Айдаш Барыңмаа дошлуурлавышаан, сыгыдын салган.

I чергениң лауреады Герман Куулар Ёвур кожунуң каас-чараш черлерин Торгалыгы, Успа-Хөлдү алган-мактап, сыгыдын бараалгаткан.

II чергениң лауреады Валерий Ондар бодунуң каттапатынмас хоюг сыгыдын игилге үдеп көргүскөн. Лауреат күүселдезиниң төнчүзүнде игилин киштедип, концерттиң аалчыларының изиг-изиг адыш-часкаашкыннарын чаалап алган.

III чергениң лауреады Андрей Ёпей дошлуурлап, бодунуң сыгыдын салган. Назы-хары улгады берген чамдык хөөмейжилерге хөөмейлеп, сыгыттары элээн берге болуп, ыңдыг-даа болза бо удаада мөөрейниң шаңналдыг черлерин алган хөөмейжилер сыгыдын кайгамчык хостуг, хоюг аян-биле күүседип турарын көргөш, оларның тускай салым-чаяны-дыр деп чон магадап сонуургаан.

«Сыгыт-2018» деп мөөрейниң Гран-При шаңналын чаалап алган, ТР-ниң алдарлыг артизи, хөөмей-сыгытты чонга билдингир-биле күүседип чоруур хөөмейжи кыс Шончалай Ооржак-Чооду төрүттүнген Алаш хеминиң каас-чаражын, салгал дамчып келген хөөмейниң аңгы-аңгы күүседип аргаларын көргүспүшаан, аянныг хоюг сыгыдын бараалгаткан.

Концерттиң киржикчилери хөөмей-сыгыды-биле «Эне-Сайым» деп ниити ырыны күүсетпишаан байырлыг концертти доосканнар.

Чочагай ХОМУШКУ,
Тыва үндэтин культу-
ра төвүнүң

Өгбелеривис төөгүзү

ЧАГЫЫН САГЫЫР, ИЗИН ИСТЭЭР

Көшкүн амыдырал дээр-ге тыва (дубо, урянхай) чоннуң эрте-бурунгу шагдан тура XX чүс чылдың ийиги чартыынга чедир чурттап келген амыдыралы-дыр. Тыва чон бойдузунуң аайы-биле мал, иви азырап; тараа тарып; аът, шарыны база ивини мунар хөлге, кол тыртар күш кылдыр ажыглап; кидис өглерге, тосчадырларга чурттап чораан. Эртем-били чегей, төөгү билбес кижилер совет үеде көшкүн амыдыралды чыдып калган, харын-даа караңгы-бүдүүлүк чорук кылдыр шын эвес санап турган. Ол ыңдыг эвес. Көшкүн амыдырал кижитерелгетениң ыяп-ла эртер оруу, делегей культуразының бир депшилгелиг болгаш эң-не узун төөгүлүг чадазы-дыр.

Мооң бадыткалы кылдыр бистиң эрте-бурунгу төөгүлүг өгбелеривис хуннар дугайында кысказы-биле бижийн. Хуннар (хүннер-даа дээн чадаас). Олар дээрже бистиң шагга дээр бир муң — бистиң шагың муң чылынга чедир Төп Азияның ховуларында чурттап турган көшкүн мал ажыл-агыйлыг чон-дур. Олар бистиң шагың III-II чүс чылында бир дугаар көшкүн империяны тургускан. Төп Азияның, Мурнуу Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн Чүктүң хөй чоннарын сырый каттыштырган. Хуннар кожа чоннарга үлегер-чижек болур онзагай культурулг девискээрни хевирлеп, оларның культуразында болгаш төөгүзүңге онзагай салдарны чедирген. Дыка хөй эртемденнер Хун күрүне-биле сөөлгү хову империяларының аразында ажыл-агый, политиктиг тургузуг болгаш культура талазы-биле хуннарның, тюрктерниң болгаш моолдарның аразында дыка көвей дөмөйлөшкөк чүүлдерни эскерген.

Хуннар биле ооң мурнуу чүкте коязы Хань Кыдат-биле кударанчыг месилдежилгези 250 чыл иштинде уламчылаан. Ханьнарга бодаарга көшкүн чоннуң саны элээн хөй муң катап эвээш-даа болза, хуннар циньнерниң база ханьнарның соңгу чүкче халдаашкыннарын ара доктаадып, харын-даа кыдаттарны кончуг көвей торгу, эт-сеп аймаа болгаш көдээ ажыл-агыйның аъш-чеми хевирлиг «белектер» төлээринче албадап турган. (Крадин Н.И. Империя хунну. М. 2002. С. 5). Хунну баштаан көшкүн чоннар кыдаттарны Улуг хананы тударыңче албадаанын бүгү делегей билер. Кыдаттарның хайы-биле көшкүн чоннары билер чүвези чок, бүдүүлүк болгаш черлик чүвөлөр деп нүгүлдээни төөгүде билдингир. А херек кырында алтай, тыва, моол археологтук шинчилелдерин херечилээни-биле алырга, эрги шагың III век үезинден бистиң шагың XV векке чедир Төп Азияның көшкүн чоннарының уран чүүлү XVII-XIX вектерин көшкүн чоннарының буураан культуразындан ушчок дээр болгаш онзагай шынарлыг болган (Безертинов Р.Н. Китай и ко-чевой мир. Казань, 2011. С. 78).

Эртемденнер Н.Ф. Катанов, Л.П. Потапов, С.И. Вайнштейн, А.Д. Грач, Н.А. Сердобов, М.Б. Кенин-Лопсан, дыл эртемден-нери Д.А. Монгуш, Б.И. Татаринцев, уран чүүл доктору З.К. Кыргыс, культуролог В.Ю. Сүзүкей,

философ Ч.К. Ламажаа, чогаал шинчилекчилери З.Б. Самдан, У.А. Донгак болгаш өскелер-даа Азия Төвүнүң көшкүн чонунуң дыл, төөгү, чогаалының дугайында солун эртем ажылдарын бижээн.

С. Вайнштейн XIX в. төнчүзүнде XX в. эгезинде тываларны үш бөлүккө хувааган.

Бирээде, даг-хову талазы-ның көшкүн мал ажылдыг чурт-такчылары Тываның хөй кезин — ооң төп, мурнуу болгаш барыын талазын ээлеп турган. Олар чурттакчы чоннуң барык колдуун (95 хуу хирезин) ээлеп, бис оларны барыын тывалар деп дөзевилеп адаан бис. Оларның ажыл-агыйы оларла-дыр мал ажылынга (шээр болгаш мыйыстыг бода мал, чылгы, төвөлөр) үндэзилеттинген, чылдың дөрт эргилдезиниң аайы-биле ыңай-бээр көжүп, чамдыктары суггатыг черлерге тараа тарып, чайын каттап-тооруктап, балык тудуп чип, күскээр кыжын аңнап-диинчеп амыдырап чораан. Олар колдуунда ханалыг кидис өглерге чурттап турган. Эттеп алган мал-маган кежи, кидис болгаш садып алган пөзү-биле идик-хевин даарап алыр.

Ийде, даг-тайга талазының аңчы-ивижилери Тываның Чөөн чүгүнде Бии-Хем биле Каа-Хемниң үстүкү агымнарының чоок кавызынга чурттап чораан. XX вектиң эгезинде аңаа 400 хире ажыл-агый, Тываның үндэтин чонунуң 3 хуузу турган. Оларның ажыл-агыйының кол үндэзини — чыл дургузунда эътти аң-мең аңнаашкыны база күскээр диинчээр болгаш иви азыралы (мунар, чүү-хөө дажылаар, саар, херек апарганда соп чир). Балыктаары болгаш кат-тоорук чыыры оларның амыдыралында база улуг уjur-дузалыг. Олар чайын тос-биле, а кыжын аң-мең кежи-биле шып алыр чадырларга чурттаарлар. Идик-хевин колдуунда эттеп алган черлик аң кештеринден кылыр.

Уште, көшкүн болгаш чартык көшкүн аңчы-малчыннар Чөөн Тываның даг тайга-хову талазының Бии-Хем (Кол сумузу) биле Каа-Хемниң (Белбей сумузу) ортаа агымының даг-хову база даг-тайга девискээриниң кызыгаар талазынга ийи бөлүг-лежип чурттап турган. XX в. эгезинде аңаа 250 ажыл-агый азы бүгү тываларның чүгле 2 хуузу чурттап турган. Оларның ажыл-агыйы аңнаашкыны болгаш оларладыр мал ажылынга үндэзилеттинген (колдуунда чылгы болгаш мыйыстыг бода мал), чамдыктары колдуунда аңнап-меңчеп, өскелери — мал азырап амыдырап турган (сөөлгүлерин малчын-аңчылар деп адап болур). Көжер-дүжерде, шоолуг ыравас. Эъдин чир аңнаарны чыл дургузунда аңнаар, күзүн диинчээр. Кат-тоорук чыыры, балыктаары база улуг уjur-дузалыг. Олар колдуунда тос, чамдыктары дыл чөвүрээзи-биле шып каан чадырларга чурттаар. XIX в. төнчүзүнде XX в. эгезинде чамдыктары туткан бажыңчыгашка кыштаар апарган. Идик-хевин база-ла эттеп алганы аң-мең кезинден кылыр (Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Стр. 9-10. Кызыра очулга).

Көшкүн амыдыралдыг төрөл бөлүктөрнүң чурттап чораан

хонаштарының дугайында он беш хире чыл ажыг чыып келген бо номум даг-хову талазының көшкүн мал ажылдыг чурт-такчыларынга азы Тываның хөй кезин — ооң төп, барыын болгаш мурнуу талазын ээлеп турган чамдык көшкүн төрөл бөлүктөрнүң база оларның хонаштарынга хамааржыр. Даа болгаш Бээзи кожуннар-га урянхайларның хөй нуруузу бактаап турган. Даа кожуннуң он төрөл бөлүү: 1. Кара-Монгуш 2. Адай-Монгуш 3. Ак-Монгуш 4. Саая 5. Иргит 6. Ховалыг 7. Ооржак 8. Хомуш 9. Ондар 10. Кыргыс Ондар. Бээзи кожуннуң он чеди төрөл бөлүү: 1. Хертек 2. Салчак 3. Күжүгет 4. Сарыглар 5. Сарыг-Донгак 6. Кара-Донгак 7. Чааты-Донгак 8. Кыргыс 9. Сат 10. Суг-Бажы Куулары 11. Чыргакы Куулары 12. Чадаана Куулары 13. Кара-Сал 14. Долаан 15. Тумат 16. Улуг-Түлүш 17. Адыг-Түлүш.

Моон алгаш көөрүмге, бодум колдуунда монгуштар база элээн каш өске төрөл сөөктер болгаш оларның хонаштарының дугайында материалды чыгган болдум. Херек кырында бо ажыл хөлчок көвей, чаңгыс чыккыч ууп шыдаас үлө-дир. «Хонаш» деп билишкин көшкүн кижиниң чырык чер кырынга иезиниң иштинден төрүттүнүп келген төрзэн чери-биле ыдыктыг холбаалыг.

Өгбелеривис «Куш уялыг, кижит хонаштыг» дижи. Шаандагы көшкүн тывалар чылдың дөрт эргилдези-биле чергелештир кышкы, чаксы, чайгы, күскү дөрт хонаштарлыг чораан. Чаш кижит оларның кайы-бирээзинге чырык делегейге чалараар. Тудугжу кадайлар ооң хирин өгнүң ширтек адаанга хөөп каар. Ынчангаш ол чурт (хонаш) өзүп келгенде, ооң ыдыктыг төрзэн чери боор. Ооң чоок-кавызы: өгбелериниң, ада-иезиниң хонаштары, долгандыр чаптып-чаптып чоруткан ак-көк даглар, кара ногаан эзиммер, каргыраалап агып бадып чыдар кадыргылыг шапкын хемнер, турум хөлдер — шупту ооң төрзэн чурту болур.

Мээң төрзэн черим — Алаштың Чопалыг болганда, ачам Адай-Монгуш Сендажы (шолозы Гвардейжи), кырган-ачам Агынак (шолозы Ак-Куш) совет үеде ишкээр, Хемчикке көжүп чурттай бергеш, ийи-бирээни апканда, кайызы-даа, иелээ-даа, аңгы-аңгы-даа канчаар ырлажып чораанын номумда бижидим.

Көшкүн амыдырал үезинде төрүттүнүп, өскөн улуг назылыг өгбелеривис төрзэн черлерин алгап, сактып, сырынналып бижээни «Шын» солундан бола номчуур бис. Кижит бүрүзү чүгле бодунуң төрзэн чериниң дугайында ырлап, бижээн боор. Ол-ла Алаш чурттуг мээң ачам, кырган-ачам мынчаар ырлажып чорааннар:

Сувакка тип-ле алгаш,
Сувуртундур чөлзип орза.

Казылганга тип-ле алгаш,
Хайыладыр соруп орза.
Харлыг Алаш бодап алгаш,
Казырадыр чөлзип орза.

(Уланчылыг).

Моңгуш БАЙЫР-ООЛ,
философия
эртемнериниң кандиды.

“Шынның” аалчызы

КЫРГАН-АЧАЗЫНЫҢ
ӨӨРҮШКҮЗҮ

“Шын” солунун редакциясына орус омактыг элээди оолчук эдерткен эрестии кедергей кырган-ачай кирип келди. Ооң келген чылдагааны – уйнуу Станислав Козачек Москвага эрткен шыдыраа маргылдаазына I черни алган. Ынчангаш кырган-ачазы уйнуунуң мындыг улуг чедишкиннерлиг болганына өөрүшкүзүн илередип келгени бо.

Станислав кырган-ачазы-биле.

Кызыл хоорайның хоочун чурттакчылары тудуг инженер Федор Сарыг-оолович биле башкы Татьяна Ынажаповна Дамбиевтер уруунуң огу бичи Стасты чажындан кижизидип өстүргеннер. Стас бичизинден-не угаангыр-сагынгыр, өөрениринге сундулуг оол болган. Ынчангаш кырган-ачазы база даайы Олег Мурзуевич Дамбиев (республиканың шыдыраага 2 дакпыр чемпиону) кайызы-даа хоочун шыдыраачылар болгаш, огуң 8 харлыында-ла шыдыраага өөредип эгелзэннер. Ол амгы үеде шыдыраачыларның “Гроссмейстер” клубунда Эдуард Эрес-оолович Ховалыгының удуртулгасы-биле өөренип турар. Станиславтың чедишкиннери хөй – республика, регионнар аразының, Россия чергелиг шыдыраа маргылдааларына үргүлчү кирип, чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ап келген. Бо чылдың майда Москва чанында Королев хоорайга Россия чергелиг “Открытый космос” деп шыдыраа фестивалына Тываны төлээп киришкеш, 13 харга чедир оолдар аразына 3-кү черни алган. Бо чылгы дыштанылгасында чайны өттүр шыдыраалаан – Ижевск хоорайга шыдыраа маргылдаазына 5-ки черни, Петрозаводскиге 4-кү черни алган.

Станислав чоокта чаа Москва хоорайга август 5-15 хүннеринде Россия чергелиг уругларның шыдыраа маргылдаазына киришкеш, улуг чедишкинниг келгени бо. Россияның бүгү регионнарындан келген бичи шыдыраачылар 10 хүннүң дургузунда мөөрейлешкен. 13 харга чедир 49 оол аразына бистиң Тывадан Станислав Козачек тергидээш, бирги черге төлөпиг бооп кубок, медаль, грамота база 13 муң рубль-биле шаңнаткан.

Кызылдың №1 школазының өөреникчизи 13 харлыг Станислав чүгле шыдыраалаар эвес, уран чүүлге база сонугралдыг. Ол 6 харлыындан тура Кызылдың уран чүүл колледжинде аккордеонда өөренип турар. Бо талазы-биле база уругларның янзы-бүрү уран чүүл көрүлделеринге, мөөрейлерге кирип, шаңнал-макталдыг черлерни ап келген. Чыл санында эртип турар уран чүүлге салым-чаянныг уругларның “Челээш” фестивалына үш чыл улай 3-кү черни алган.

Станиславтың школада өөредилгези эки. Ооң эң-не сонуграа, күзелдиг-биле өөренир кичээлдер математика, орус дыл, география, физика. Школа дооскаш кым болур сен дээн айтырымга эмчи болукаар күзелин илеретти. А эмчи эртемге Москва хоорайга өөренир дээрзин ол чугаалады, чүге дизе ада-иези Аяна Федоровна биле Сергей Витальевич Козачектер ажылдап, чурттап турар болгай. Олар огуң школазын дооскаш кээрин четтикпейн манап турарлар.

Эң-не чаптанчыг чүве алдын сарыг баштыг, чырык көк карактарлыг Станислав арыг тыва дылга чугаалаар болду. Кижизии, угаанны, бүдүштүү ооң чугаазындан-на көскү. Станиславты кырган ава-ачазы езулуг төлөпиг киж кылдыр кижизидип, өстүрүп турары чаңгыс бо чүүл бадыйткап турар. Хоочун инженер Федор Сарыг-оолович уйнуунуң шаңнал-макталдарын улуг чоргаарал-биле чугаалап турду. Ада-иезинге, кырганнарынга ажы-төлүнүң чедишкиннери эң-не улуг аас-кежик, өөрүшкү болбайн канчаар.

Канчап билер келир үениң гроссмейстери-даа болу бээр чадап чок, Станислав-биле тураскаалдыг чурукка тырттырышкеш, улуг-улуг чедишкиннерни күзээш байырлаштывыс.

Алдынай СОЯН.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

“Киж болуру – чажындан”

дижир бис, ооң шынныын-га, 1959 чылдың январь 14-те үнген “Сылдысчыгашта” бир чурукту көргөш, ылап-ла бүзүредим. Ол чуруктун үнгениден бээр, ам мугур 60 чыл болур. Ынчангаш ол чурукта эге школа өөреникчизиниң эрткен амыдыралындан чамдык барымдааларны көрүптээлинер.

Чурукта ол 10 харлыг. Ол хирезинде улуг баян туткаш, Кызылдың №2 школазының өөреникчилериниң концертин областың уран чүүл көрүлдезинде үдеп турар. Дөрткү класстың өөреникчизи аан. Ол үеде ол балдыр-бээжек бодунуң класының-даа, пионер отрядының-даа даргазы, школаның өөрком кежигүнү, янзы-бүрү спортчу маргылдааларның болгаш уран чүүл көрүлделериниң киржикчизи, чамдыктарының организакчызы азы удуртукчузу болуп турган. Ынчан хөй турган чыыштар, ужуражылгалар, шефтер, аян-чоруктар, слеттар, өске-даа хөй-ниити ажылдарындан база чыда калбас. Оон ыңай хоккей, сака ойнаар, футбол сүрер, хаакка халыыр, сугга эштир... Ам 70 харлаан Анатолий Серен ынчаар доругуп, хевирлеттинип, угаан кирип, дадыгып келген.

1972 чыл, Москва, Кремль Ордузу. Автономнуг болгаш Эвилелдешкен республикаларның, областарның, национал округтарның төлээлери зал долу. ССРЭ-ниң национал округтарының төлээлери база бар. ССРЭ-ниң тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюнуң байырлыг кежээзин тыва киж, төөгүде бир дугаар башкарып эрттирген, ол база-ла – Анатолий Серен, 24 харлыг комсомолчу тыва. Ооң соонда ужудукчу Чкаловтун 100 харлаан юбилейин, Москва мэриясына Улуг тиелелгениң 60 чыл оюн, өске-даа байырлалдарны башкарган.

1998 чылда үнген “Люди Центра Азии” деп номда 2 харлыг Толиктин Тоора-Хем кыдыында шыкта авазы, ачазы үжелзэн оран чуруу бар. Ам Анатолий Сергеевичиниң уруу Юлианың уруу ол чурукта 2 харлыг кырган-ачазыңче салаазы-биле айыткаш, бодунче база айтыр: ооң уйнуу-дур мен дээн ышкаш, ол дег болур мен дээн-даа ышкаш.

Чаш киж кырган-ачазын дөзөй берип база болур: авазы танчылаар, Москваның мурнуу-чөөн округунуң телевидениениң башкарыкчызы турган. Ынчалза-даа ооң кырган-ачазыңче чедери берге, ол – анаа-ла талант: артист, ыраажы, шүлүкчү тулган шүлүк номчукчузу (декламатор), байырлалдар башкарыкчызы, журналист, чогаалчы, башкы, спортчу, кино режиссеру, телевидение, радио, эстрада, театр режиссеру, массалыг көргүзүглер режиссеру, танчычы, хөгжүмчү, композитор, удуртукчу, организакчы...

Билиг чедип алган черлери: Комсомолдун дээди школазының журналистика салбыры, Улан-Удэниң культура институту, ССРЭ-ниң Куркино институту, ГИТИС-тин аспирантуразы, телевидениениң болгаш радио институту... “Тывада А. Серен дег хөй эртемниг киж чок” деп, Тываның Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы 1998 чылдың сентябрь 17-деги “Шынга” бижзэн. Езулуг-ла тос эртемниг киж бо, а мергежили та чеже киж чүве? Ол бүгүнүң кырынга бодунуң кижизии, культурулу, дузааргаа, сагыш човаачалы, эш-өөрзүрээ, биче сеткилдии, бөдүүнү, идепкейжизи, хөй-ниитичизи кайгамчык. Чөөн-Сибириниң культура институтунга тургаш, Улан-Удэ – Кяхта аразына

Анатолий Серенниң юбилейинге

ЧҮТКҮП-ЛЕ ОР!

(200 км) тыва студентилерниң хаактыг походун база ол организастаан. Ынчангаш огу Сергейниң күш-культура башкызы болганы база ужулуг. Ол ышкаш Анатолий Серен Тывага стол теннизиниң федерациязының үндезилекчизи, ооң бирги президентизи, хөй маргылдааларның организакчызы.

Анатолий Серенниң үезинде тывылган, хөгжзэн ажылдар эмгежок. Комсомолдун оперативтиг отряды, студентилерниң тудуг-жу отрядтары, комсомолчу аныяктарның күш-ажылчы коллективтери, коммунист күш-ажылдың оруктары-биле аян-чоруктар, школачыларның шеригжиткен “Зарница” оюну, четпестерни чырыдыптар “Комсомолчу проектор”, чер бүрүзүңге калбарган социалист чарыш...

Анатолий Серенниң ажылдап чораан черлериниң аттарын адаары безин анаа эвес: эге школаның бот-тывынгыруанчүүлүнден республиканың культура сайыды чедир, школаның хана-солун редакторундан республиканың парлалга болгаш информация комитетиниң даргазына чедир, анаа-ла кино көрүкчүзу турганындан республиканың Телерадиокомпаниязының даргазына чедир, өөрү-биле дөмей студент турганындан Амгы үениң гуманитарлыг институтунуң ректорунга чедир. Салбыры-даа болза, дээди эртем бээр институт ол. Мээң-не турам болза, ол институтка Анатолий Серенниң адын тыпсыр, а эжиниң аксына үндезилекчиниң маны даш тураскаалын мөңгөжидер ийик мен. Шыдаар-даа, шыдамык-даа кижидир ийин.

Ол Москвага база тыва кижиниң тыныжы четпзэн черлерге ажылдаан. Чаңгыс-ла “Российская Академия Естественных наук, директор института холодинамики” деп сөс безин кижини сонуградып, бодандырыптар. Ол Төп телевидениениң ажылынга база кирип турган. “Москва златоглавая” деп хөгжүмнүг фестивальдың режиссеру болган. Стол теннизиниң федерациязының кежигүнү, судья-информатор болуп, Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларны база организастагып турган. Ооң янзы-бүрү ужуражылгалар, кежээлер, юбилейлер, фестивалдар, өске-даа хөй байырлалдар башкарып, ооң ол талантызын билбес киж чок. Бичи када-даа анаа олуруп шыдаас, үргүлчү-ле шимчээшкинде турар, ону он-он, чүс-чүс киж солуп шыдаас. Улустун “Орустап-тивалап чугаалаар, оңнап-солагайлап бижир” дижи кижилери безин ында-ла каар.

Кызыл хооркүүскомнун, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың деңнелинге улаштыр-улаштыр депутат келген. А комсомол, партия, профэвилел, “Билиг” ниитилели, культура, спорт болгаш өске-даа органнарның конференцияларына та чеже катап делегат болган чүве. Янзы-бүрү делегациялар удуртукчузу база болгулаан. Ол

аразында “Молодежь Тувы” солуну ыры-хөгжүмнүн “Аян” ансамблы база тургускулаан. Республиканың Сүлдезин, Тугун, Ыдык ырызын чагадырынга, “Улустун хөөмейжиз” атты тургузарынга база көскү чери ээлзэн.

Анатолий Серенниң дугайында хөйү бижип болур. Чогум угун утаар болза Танды-Тываның тулгубайы Ажыкай бээзиниң кадай,

Пионер Толя, 1960 ч.

Дижитмааның төрзэн дүңмазы Анатолийниң кырган-авазы Чоод Сирзеңмаа Ензаковнаның авазы ол Ажыкай кулак бай – бо сөстөр коммунист партия үезинде ооң чоо кижилеринге эки чүве көргүспзэн Анатолий Серенге база. Ынчалза-даа ол бодунуң бүдүжү-биле, талантызы-биле, чончузу-биле бага чүвеге бастырбайн чор. Ам-даа ынчаар чүткү-ле, Анатолий Сергеевич

Августун чээрби сесте
Аваң сени чаяп-божаан.
Кышкы-үнүң кыпсынчыындан
Кызыл хоорай кыймыш кынган.

Ол хүнден бээр 70 чылдар
Олчуп-солчуп эрте берди.
Оолчук чораан Толик бодун
“Ович” бооп өгбе болдун.

Бөгүн сеңзэ кым-даа душкаш,
Бөгүн уштуп, мөгөөр-дир:
“Анатолий Сергеевич,
Амыргын-на!” дигилээр-дир.

Алдар бүргзэн дүңмам сеңзэ
Алдын, мөңгүн аазавас мен.
Ам бо бодун көстүп чорза,
Аксым кежи ол-дур дээр мен.

Уран чүүлге, спортка-даа
Удаа-дараа ураала-ла.
Угааныңны, талантыңны
Улус чонга бараалгат-ла.

Пенсионер ирей мен дээш,
Перчатканы шыгжай бербе.
Бержип-тутчуп, шүглүп чорааш,
Бергелерни ажып-ла чор.

Чеден харга четсиңзе-даа,
Черле тоова, кырганыва.
Ажар арттар ам-даа көвей,
Аныяксы чүткүп-ле чор!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Журналистер эвилелиниң
кежигүнү.

A black and white photograph of a two-story wooden building, likely a schoolhouse, with a prominent porch and stairs leading up to it. The building has a gabled roof and a small window on the upper floor.

Александр ЧИГДЕН.
Чаа-Хөл кожуун.

«Кижичурттуг, куш уялыг» деп үлөгөр домакта ханы утка бар. Тайга-сындан дамырактар баткаш, каттышкаштың дажыг суглуг Эрзин хем боол, хуула берген.

Ооң унунда суурга ажилдап, чурттап турган аныак башкылар Алдын-оол Кылбакович биле Светлана Кыргысевна Монгуштарның өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Ада-иезинин өөрүшкүзүн чүге деңээр... Ада кижичурттуг үнген. Дөнен иртти дөгөргөш, ужа-төш баштады дүлгөн эъттерни улуг деспини долдур салгаш, чыгып келген төрөлдөрүн хүндүлөп, олгунуң доюн демдегеп эрттиргенер. Даайы база каш кижичурттуг чыткан чаш оолду толтап көргөш, Андрей деп атты шаңнаан. Өөр чылгызының аразындан ала бениң кулунун айтып берген.

Андрейниң чаш болгаш элээди чылдары Чадаанага эрткен. Чайгы дышта-нылгасында Алдан-Маадыр, Манчүрек, Кара-Даг, Сүт-Хөл ол ынчаар сериин чайлагларга малчын кырган-ачазы, кырган-авазының мал-маганын карактап, оларга дузалажып өскөн. Ада-иези Андрейни чаптааш, «Ак-көк Сүт-Хөлдүң огу» дижи чугаалажыр чораан. Ол Чадаананың ортумак школазын дооскан. Бичиизинден тура сыгыт-хөөмейге сонургалдык болгаш аныак күүседикчилерниң «Хову-Аксы-91» деп уран чүүл көрүлдөзүңгө киришкеш, лауреат болган. Ооң уран чүүлге чедишкенинниң баштайгы кокпазы оон эгелзэн. Ава, ачазы олгунуң салым-чаяннын эскерип кааш, республиканың уругларның уран чүүл школазынга өөредип каан.

Андрей республиканың уран чүүл школазын дооскаш, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинче өөренип кирип алган. Аңаа өөренип тургаш, сыгытты, хөөмейлээр Игорь Көшкендей, Монгун-оол Ондар, ыраажы Айдысмаа Көшкендей олар-биле «Чиргилчин» аас чогаал бөлүүн тургузуп алганнар. Бо эштери-биле хөөмейни, улустуң ырларын республикага болгаш делегейниң аңгы-аңгы чурттарына бараалгадып, Тываның алдаржыдып келгеннер. Андрей училищеге өөренип тургаш, авазының ажилдап турганы Кызылдың №5 гумани-

Уран чүүлдүң кижилери

АЯН ЫРЛЫГ ХӨӨМЕЙЖИ

тар-экологтуг гимназиязынга «Салгал» аас чогаал бөлүмүн база тургускан. Ол бөлүм Москвага бүгү Россия чергелиг «Россияның боодал чечектери» деп уран чүүл фестивалына киришкеш, лауреат болган. Өөреникчилериниң бо бүгү чедишкенинни Андрей Монгуштуң ажилының түңнели болур.

Амгы үеде Андрей Алдын-оолович ТР-ниң национал оркестринде хөгжүмчү, ыраажы болуп ажилдап турар. Аңаа ужуражы бергеш: «Силерни Японияга аян-чорук кылып чораан деп дыңнадым. Ооң дугайында номчукчуларга сонургадып көрүңер» — деп диледим.

— 2017 чылдың ноябрь 1-ден 8-ке чедир япон хөгжүмчү эштеривистин чалааны-биле Тываның улустуң хөөмейжизи Андрей Өлөй-биле иелээ чоруунга белеткени бердивис. Япон хөгжүмчү эживис Тазко баш бурунгаар чөпшээрел бижиктерни белеткеп, самолет билеттерин садып алган болду. Эртенгиниң 4 шакта Красноярскиден үжелзэн самолетка олурупкаш, Кыдаттың Пекинни таварып, Токиоже ужултувус. Элзэн үр үе эрткенде, хүн үнөр чүкте кайгамчык-тыг тоол ораны Японияның Хоккайдо,

Хонсю, Кюсю ортулуктары самолеттун соңгаларындан адышта дег көстүп келди. Токионун делегей чергелиг аэропортуна күчүлүг самолетуус хонупкан. Бистерни япон хөгжүмчү эштеривис Кузуме биле Наоко уткуп алган. Чиик машинага олурупкаш, Нагано хоорайже чоруптувус. Нагано дыка улуг-даа эвес, тарамык бажыңнарлыг, даглар аразында хоорай болду. Концертивис улуг, делгем өргээге эгелзэн.

Тыва дылдан япон дылче ТКУ-нун тыва дыл факультетиниң доозукчузу Каори Сава очулдурукчулап, концертти башкарып эрттирген. Япон көрүкчүлөр хөөмейни болгаш тыва ырларның аялгасын таалап дыңнап, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп турду. Ол-ла концерт залының фоезинге Тыва дугайында фото-чуруктары база делгзэн. Япон журналистер бистерден интервью алдылар. Сонургаан айтырылганын тода болгаш билдингир харыыларны бердивис. Хөөмей-сыгытка сонургалдыг японнарга мастер-классты-даа эрттирдивис. Хөгжүмге бердингеннери хөөмейни дораан шигээди алыр чорду. Нагано хоорайның тыва хөөмейге мөгейикчилери-биле байырлашкаш, Токио хоорайже чоруптувус. Он сес каат аалчылар бажыңыга доктаадывыс. Шил соңгаларлыг, делгем өрзеливистен, айыраңнаан чайынналчак оттар чыраан дүнеки Токиону магадап көрдүвүс. Эртенги аш-чемни чооглап алгаш, концерттер болур онзагай өргээге келдивис. Шимчеп, көжүп турар ханаларлыг, дыңнап ханмас акустикалыг өргээ чорду.

Өскөн-төрзэн Тывавыстың каас-чараш бойдузун каракка көстүп кээр кылдыр тыва улустуң ырларын күүседип, база сагыш-сеткилди доюлдурар сыгыт-хөөмейни салып бээривиске, япон көрүкчүлөр магадап дыңнааш, диңмитти-биле адыштарын часкап турган. Японияга аян-чоруувус бистиң амыды-

рал-чуртталгавыска уттундурбасху болуп арткан.

Бижикчи ажылым аайы-биле Аңаа ге бо-ла ужуражып, ооң солун угу дарын дыңнай бээр мен. Оон бээр кайгамчык салым-чаянныг артист харылзаам үзүлбзэн, харын-даа улажыккан. Андрей Монгуш улуг-бичи-биле чугаалажып билер, сагыш-сет байлак, сөс-домаа чечен-мерген, дылынга хумагалыг, аажы-чаңы эвэлдек, хүндүлээчел.

Алдарлыг артист Андрей-өг-бүлө чөлөңгиижи, уругларының ынак-зы. ТР-ниң алдарлыг артисти, Тыва улустуң хөөмейжизи, Кызыл хоора төлээлекчилер хуралының депутат Өөнүң ишти Виктория Валерьяна Тыва национал оркестриниң каткилдизиниң эргелекчизи, база хөгжүмчү Улуг огул Тумен Томскиниң куниверситетиниң студентизи, Авы харлыг, Долгар 3 харлыг уруглар сады барып турар.

Андрей, Виктория Монгуштар өг-бүлезинге аас-кежикти, ажыл-иш чедишкенинни, каң дег кадыкшы йөрзөп артым.

ЫРААЖЫГА

Ажы-төлүң аразыңа ам-даа чүс Амыр-шөлзэн чуртта, авай,

Ийи хылдыг игилиңиң уян үнү Ишти-хөңнүм кударадып, доюлду

Кандыг кадай төрзэн огул

Каргыраалаар, хөөмейлээр болган Арбын чонга аян тудуп, алдар чед Алдын-оолдун эрге-чассыг

«Төрзэн дылың, төрөл чонун,

Төөгүвүске ожуң даш» — дээн

Чандыр баспайн, салгалдарга

Салым-чаян сени бүргеп,

Хей-аът кири

Көк-оол САД

ТР-ниң Чогаалчылар эвилеп

кежи

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

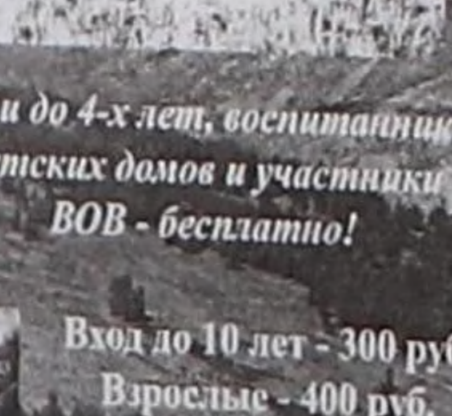
Внимание! Внимание! Внимание!

В городе - зоопарк "Лигер" с 29 августа до 24 сентября

ЗООПАРК "ЛИГЕР"

Представляет более 50 видов животных, среди которых белые тигры, черные пантеры, львы, тигры, африканские леопарды, альпаки, страусы, обезьяны, павлины, верблюды и многие другие животные. Уникальное явление: детёныши льва и тигра - лигры и лилигры. *Работают карусели и аттракционы; *Фото с животными - бесплатно! *Катание на пони. Ждём вас по адресу: ул. Московская, д.70 (с левой стороны спорткомплекса "Субедей".

**Режим работы: с 10:00 до 20:00 часов.

Дети до 4-х лет, воспитанники детских домов и участники ВОВ - бесплатно!

Вход до 10 лет - 300 руб. Взрослые - 400 руб.

Тел.: 8-983-141-99-19, Зоопарк "Лигер"

ВПЕРВЫЕ В КЫЗЫЛЕ

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3526

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35. Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91. Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.-Б. Түлүш). Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-44. Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян). Очулга (редактору А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4060381090004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-бүтүшүгүн барып болур. Айыттыг санары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чаптыдыла индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлагже дугаары: график өзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун кепбейн барганда, 3-14-94 телефонне догдуу.